

RESSENYES

Accions i reinencions. Cultures lèsbiques a la Catalunya del tombant de segle XX-XXI

Meri Torras (ed.)

Barcelona, Editorial UOC, 2011¹

Mujeres bajo sospecha. Memoria y sexualidad 1930-1980

Raquel Osborne (ed.)

Madrid, Editorial Fundamentos, 2012

Fer una lectura en paral·lel dels volums —malauradament— extraordinaris (en el sentit més literal del terme) que han editat Meri Torras (2011) i Raquel Osborne (2012) no fa més que marcar els punts de contacte, els ponts de diàleg, que s'ofereixen des de cadascuna de les ribes —dels marges— en què aquests treballs estan concebuts. Osborne defineix al pròleg de la investigació realitzada els dos objectius principals: “el análisis de la vida y del discurso de mujeres que amaron a otras mujeres y que vivieron durante el franquismo”, d'una banda, i el desenvolupament d'una “sociología de la sexualidad y del control social en el franquismo” (2012: 13). A tall de resposta —encara que una resposta anticipada un any en el temps—, el volum que coordina Torras es concep com “un laboratori de proves de re/escriptures del terme *lesbiana* en el context català i el seu poder (de) dir el món” (Torras, 2011: 12) a partir de 1975 i fins a l'actualitat. El resultat d'aquesta lectura conjunta esdevé una cartografia atenta a la presència i l'absència de la sexualitat de les dones i, més concretament, de les dones que han estimat i estimen altres dones, des del franquisme als nostres dies. Moltes qüestions es posen en joc, però una en destaca per sobre de totes: la in/visibilitat, les seves raons i conseqüències. D'aquí que el títol que dona nom a aquesta ressenya sigui, precisament, “La in/visibilitat sota sospita”. Si bé el punt de

---

¹ Tots els articles del llibre són disponibles al web del grup Cos i Textualitat, del qual Meri Torras n'és la investigadora principal. <http://cositextualitat.uab.cat/>

partida de *Mujeres bajo sospecha* és la pregunta pels motius de l'absència de lesbianes en la recuperació de la memòria històrica (Osborne, 2012: 15), *Accions i reinvençions* es demana si és la visibilitat una fita, i proposa la necessitat “que els termes de la visibilitat es negociïn i treballin des del pensament, de les accions i les reinvençions” (Torras, 2011: 12).

Sistemes de control, herències i contradiccions

Són moltes les pàgines que el volum editat per Raquel Osborne dedica als sistemes de control que al llarg de la dictadura, i de la mà de la ideologia catòlica de l'època, s'establiren per convertir les dones en bones esposes i mares, àngels de la llar a les quals calia controlar (i castigar durament i amb violència) perquè, quant a dones, eren sempre “individuas de dudosa moral” (Sánchez a Osborne, 2012: 121). L'estudi en profunditat de la construcció d'aquest sistema punitiu centrat en el cos de les dones el trobem en textos com el de Pura Sánchez, en què ens mostra —i és un regal— fotografies d'arxius vinculats al Patronato de Protección a la Mujer, però també en el de Raquel Osborne, on s'analitza com la idea imperant de l'època és la necessitat de frenar —és a dir, reprimir— les dones per la naturalesa vil que els és pròpia, clarament accentuada en el cas de les republicanes. Els càstigs, com l'aplicat a l'escriptora Carlota O'Neill (a qui van empresonar i separar de les seves filles), tenien la funció de ser exemplificants, alhora que responien a la creença que les dones, o bé són decentes —segons, és clar, un model fortament constrictiu i dubtós de decència— o són putes. Seria bo preguntar-se fins a quin punt aquesta no és una de les herències del franquisme que encara subjauen avui.

L'article de Dolores Juliano dedicat a les presons i al paper que hi tenien les monges no fa més que constatar la relació entre dona i la idea d'immoralitat: més que perilloses i criminals, les preses eren sobretot culpables i pecadores. Probablement, però, el més interessant és la conclusió que n'extreu i que té a veure, altra vegada, amb la vigència al segle XXI de quasi quatre dècades de dictadura —entre d'altres factors més complexes. L'autora adverteix que, actualment, “es frecuente que se diseñen para las presas talleres seleccionados para mejorar sus capacidades domésticas, más que fomentar su autonomía económica” (Juliano a Osborne, 2012: 271). Un toc d'atenció més que fa visible la continuïtat d'una determinada idea de dona que, perquè no acaba de desfer-se, ens manté —o vol mantenir-nos— d'una manera o altra, amb més o menys subtilesa, tancades a l'espai domèstic.

A més de a les presons, les monges van tenir, com és sabut, un paper fonamental en l'àmbit de l'educació franquista. En aquest sentit, és interessant l'article en què Cristina Molina Petit exposa, amb el to crític de qui ho ha vist de prop, les idees i els valors que es transmetien des del Sagrado Corazón, una institució que havia d'afiançar els valors d'humilitat, pietat, castedat, sacrifici i laboriositat que propagava el règim a les seves alumnes perquè, “[e]n su papel de

transmisoras de la ideología en la familia, serían las llamadas a ‘renovar’ la sociedad civil como madres y esposas virtuosas, es decir, cristianas según la ortodoxia católica y mansas y humildes según el modelo amoroso del Corazón de Jesús y de acuerdo a los cánones patriarcales” (Molina a Osborne, 2012: 250).

Essent així les coses, és obvi que la sexualitat de les dones era, o havia de ser, invisibilitzada. Remeto al text de Kira Mahamud Angulo sobre l'anàlisi, des de 1939 al 1959, dels manuals escolars de la *Primera Enseñanza*, on constata que la sexualitat de les dones hi era radicalment omesa. Tanmateix, l'omissió és sempre simptomàtica, un silenci que diu massa coses. Per això cal acompanyar-la d'altres mètodes de repressió. Si bé des de la religió el desig convertia les dones en pecadores i l'àmbit jurídic les criminalitzava, la institució mèdica va desenvolupar tot un sistema per convertir en patologia allò que sortís del vincle entre dona i maternitat. Destaca en aquesta línia la figura del doctor Gregorio Marañón, a qui Beatriz Celaya dedica part del seu estudi. Rescato, per la ironia, una de les conclusions que extreu l'autora respecte de les afirmacions del doctor: “Tenemos así una mujer a un paso siempre de convertirse en una lesbiana psicópata si no permanece alejada de las ‘actividades de sello viril’, mientras que la mujer que es madre, o desea serlo, no sufre peligro de convertirse en invertida” (Celaya a Osborne, 2012: 199). Tanmateix i per fortuna, no totes les veus mèdiques combregaven amb l'oficial. N'és un insòlit exemple la del pioner en l'estudi empíric de la sexualitat femenina a Espanya, Ramón Serrano Vicéns, qui en les seves investigacions publicades al 1972 però escrites molt abans (als anys trenta), reconeix el desig sexual de les dones vinculat al plaer i, en les seves entrevistes, recull experiències que van des de la masturbació a les pràctiques lesbianes (Monferrer a Osborne, 2012: 217-232).

A *Mujeres bajo sospecha* hi trobem, doncs, un estudi en profunditat dels mecanismes de repressió aplicats a la dona durant el franquisme, però hi ha també una mirada clara a tots aquells discursos contradictoris que venien directament del poder. Són molt suggerents els capítols de María Victoria Martins Rodríguez i María Rosón Villena en què es mostra com, paradoxalment, les dones de la Sección Femenina de la Falange eren poderoses, actives i masculines. Poc tenien a veure amb la imatge que elles mateixes, garants del règim, imposaven des de, per exemple, la revista *Medina*, inaugurada l'any 1941 fins a 1945 i analitzada al volum per Lucía Montejó Gurruchaga (2012: 363-377). Crida l'atenció l'estudi de les ballarines de la Sección Femenina que desenvolupa Cécile Stephanie Stehrenberger: en els seus viatges a les colònies, com el que ocupa el capítol a Guinea Equatorial, les ballarines havien d'exportar el model de la dona espanyola al món, però només pel fet de viatjar i de formar part d'espectacles amb cert contingut erotitzat ja contradeien allò que pretenien afirmar.

Tanmateix, malgrat que en ocasions l'aplicació sistemàtica del model de dona del règim fos —relativament— trastocat des del mateix règim, és evident

que la repressió de totes aquelles formes de vida que representaven una alternativa era cruel i inflexible. Ho relaten, entre d'altres, el text sobre els instruments repressius contra els homosexuals i transsexuals de Víctor Bedoya, treball que destaca especialment perquè l'autor té accés a expedients ocults fins ara relatius a la *Ley de Vagos y Malentes y de Peligrosidad Social* arxivats a Barcelona, així com el text sobre l'espai legal que ocupà la prostitució fins a la postguerra de Jean-Louis Guereña.

Ara bé, pel que fa a les lesbianes, suposaven una alteració tal en els marcs d'una societat tradicional com aquella, que resultaven ser intel·ligibles. Aquesta és la hipòtesi d'un dels articles més reveladors del llibre, el de Dolores Juliano: “[e]l lesbianismo ha sido poco visible porque era poco imaginable. [...] Ignorarlas —a las lesbianas— constituía la solución más eficaz” (a Osborne, 2012: 39-40). La invisibilitat com a estratègia és el punt central de l'article de Matilde Albarracín, on trobem entrevistes, històries de vida, de lesbianes nascudes entre 1910 y 1930 i les seves maniobres de supervivència i, en un altre sentit, també ho és al text de David Berná sobre Ramona i Amparo, dues gitanes que van escapar del poble sense saber que estaven protagonitzant una història d'amor lèsbic. L'autor escriu: “Ramona y Amparo expresan ser de ‘otra época’, la cuestión de la visibilidad, de las identidades orgullosas LGTBIQ les es ajena, ellas saben más de armario, de ocultación, de aparentar ser hermanas” (Berná a Osborne, 2012: 99). Entre les dues dones gitanes i les dones de l'article d'Albarracín hi ha una diferència clara —i certament colpidora— del caràcter de la invisibilitat que es complementa, matisa i debat al volum de Meri Torras.

Visibilitats, invisibilitats i sospites

Raquel (Lucas) Platero participa als dos volums (un pont més, encara). En el text que crea per *Mujeres bajo sospecha* parla a María Elena N.G, una dona que es transvestia la història de la qual imagina a partir d'un arxiu policial franquista. Li escriu des d'ara, quaranta anys després de la seva detenció per dir-li: “Esta noche tu verías un mundo cambiado. Y tendríamos que explicarte que sí, pero no tanto” (Platero a Osborne, 2012: 178). Aquest “sí, però no tant” és un dels punts de partida del volum *Accions i reinversions*.

Sí, és evident que ha canviat. Pel que fa a la visibilització de les dones, i de les dones lesbianes, ho ha fet gràcies a feministes com Lucía Sánchez Saornil, que apareix al volum d'Osborne quant a membre del grup *Mujeres Libres* (vegeu l'article de Luz Sanfeliu) i com a referent de la literatura lèsbica a la innovadora —i necessària— genealogia que proposa Maria Àngels Cabré al llibre editat per Torras. Ho ha fet també gràcies a totes les qui van participar en la revista *Vindicación Feminista*, apareguda en els anys del que se n'ha dit transició i analitzada per Lidia Falcón i Begoña Pernas a *Mujeres bajo sospecha*. I a les dones que van obrir les fronteres de Barcelona des del carrer Riereta, allà on hi havia el bar-biblioteca laSal i on s'engegaren propostes com laSal Edicions de les Dones

on es varen publicar textos com el que Mari Chordà permet recuperar a *Accions i reinvençions*; però també a institucions com el Macba, el CCCB o el Centre Cultural Francesca Bonnemaison, que ens han permès rebre de prop les influències de pensadores com Judith Butler i Beatriz (Beto) Preciado, claus tant en l'obra d'artistes joves com Marta Darder, Mar Morón, Nac o Núria Martínez (vegeu el text d'Elina Norandi), com en les performances de les *manadas perras* i el moviment postporno que ha *okupat* Barcelona (remeto a l'article de María Castrejón). I... són molts els deutes. Alguns, ho hem vist, els trobem als relats del llibre d'Osborne.

Accions i reinvençions dedica un gran nombre de pàgines a l'anàlisi minuciosa de l'obra de les dones que, en el context català i des de la literatura, van contribuir al canvi. Dins el capítol "Representacions" hi ha estudis sobre les autores que inauguren el llinatge —encara amb massa poca descendència— de la poesia i la prosa que gosa expressar el desig entre dones: Maria Mercè Marçal (Rafael M. Mérida), Carme Riera i Montserrat Roig (Angie Simonis), Cristina Peri Rossi i Flavia Company (Nora Almada i Elena Castro). Josefa Contijoch i Isabel Franc —que inclouen a "Ficcions" textos de creació inèdits en el moment de la publicació— completen aquesta constel·lació de referents. En efecte: a i amb la seva obra, el món començava a canviar.

"Necessitem ser visibles per ser", afirma amb contundència Carme Porta (a Torras, 2011: 93). I aquesta necessitat té a veure, per exemple, amb l'exigència que reivindica Cabré perquè es facin polítiques editorials que corregeixin el buit existent a les llibreries per aconseguir que no hi hagi una part de la població exclosa dels llibres i no calgui, per tant, "posar en marxa mecanismes de lectura semblants als que empraven les dones fins fa algunes dècades per poder albirar algun indici de sexualitat femenina o simplement d'insubmissió als homes" (a Torras, 2011: 18). Té a veure, alhora, amb el crit d'atenció que amb tanta cura exposa Noemí Acedo davant de l'estranyesa que suposa l'absència per part de la crítica de referències a la relació lèsbica —i central— que s'estableix entre les protagonistes de la pel·lícula *Sévigé* (Júlia Berkowitz), de Marta Batllebò-Coll. Quins són els motius d'aquests silencis que proliferen encara avui i que hem heretat de temps tan foscos?

Amb tot, s'instaura —o continua encara— la sospita sobre la invisibilitat. Tanmateix, és cert també que les lesbianes, quan esdevenen visibles —perquè sí, les coses han canviat—, ho són també sospitosament —hi tornem: no han canviat tant. Dolores Juliano afirmava que ignorar-les era la solució més eficaç durant el temps de Franco. Aina Pérez, en el que és potser l'article més arriscat i inspirador del volum, matisa i actualitza aquesta tesi amb una conclusió que es pregunta pel cost de la visibilitat a partir de la representació de les lesbianes a la televisió i a l'educació. Més que ignorar-les, l'estratègia avui —i caldria llegir l'article per veure'n clarament el procediment— és un deixar-les fer perquè siguin inofensives, per essencialitzar-les en el marge de manera que no qüestionin

l'estructura, els marcs des d'on es veuen, que sempre són heterossexuals, i continuïn, més opacament fins i tot, essent invisibles. Per això es pregunta: “Un cop superada una invisibilitat que és sinònim d'absència, no seria desitjable assolir-ne una que signifiqués omnipresència?” (a Torras, 2011: 146). Carme Porta hi podria afegir: “S'ha assimilat l'homosexualitat però se'ns ha negat la identitat pròpia. Ha canviat una part important de la percepció social cap a nosaltres, cap a acceptar-nos com a membres de ple dret de la societat però se'ns ha tornat a *universalitzar* sota una única etiqueta de visibilitat on les dones tornem a ser poc visibles” (a Torras, 2011: 95).

Avui, a les lesbianes, se les tolera, i no és precisament la tolerància la fita de cap lluita. Se les tolera en gran part *gràcies* als mitjans de comunicació, que han construït una imatge de la lesbiana acceptable —mercantilitzada— especialment en algunes sèries de televisió, tal i com se subratlla a l'article de Marisela Montenegro, Joan Pujol i Nagore García. Els autors adverteixen del perill de la uniformització de les representacions en tant que es reproduïen “unes identitats estables i fixes dins del joc dels binomis masculí/femení-homo/hetero, que es corporeïtzen en un cos jove, bonic, despolititzat” (a Torras, 2011: 157).

A la llum d'aquestes reflexions, el que esdevé el punt de partida del text de Mercè Otero, la pregunta que li fa una adolescent en una de les sessions de l'Escola Feminista Lesbiana —¿com se sap si s'és lesbiana?— adquireix noves tonalitats. Així mateix, una altra dimensió adopta la confessió amb què Rafael M. Mérida conclou el seu text: “Com n'és de difícil ser visible, fins i tot quan t'esforces per fer-te visible i, alhora, projectar múltiples identitats!” (a Torras, 2011: 104).

Probablement, davant d'aquesta dificultat, el que caldria és no deixar de remarcar-la: això sí que, sens dubte, ha de ser visible. Una opció pot venir a través de “la celebració festiva dels estereotips i la seva dinamització lúdica. La superació, també, de la por a ser confoses per qui (no) som: de la transfòbia” (Pérez a Torras, 2011: 145). És aquesta l'alternativa en forma de paròdia que trobem —ja des del nom mateix— al fotolog *La tortillería*, que amb encertada precisió examina Jéssica Faciabén. Amb la varietat sempre infinita de personatges —la camionera, la lesbiana tio/tia, la típica i tòpica, la que no vol sortir de l'armari, l'heteroperò, etcètera, etcètera— no es fa més que “posar de rellevància la inexistència d'una categoria pura i original” (Faciabén a Torras, 2011: 189). És significatiu comparar aquest article amb el de Tatiana Sentamans, “Higos, plátanos, tortillas y otros tropos...”, inclòs a *Mujeres bajo sospecha*, on l'autora revisa críticament les *sicalipsis*, publicacions periòdiques que combinen la crítica de l'actualitat i el contingut eròtic amb un humor que sempre —o quasi sempre— és subversiu.

Ponts, marges i converses

La lectura en paral·lel de *Mujeres bajo sospecha* i *Accions i reinversions* proposa —i a aquestes alçades ha d'haver-se fet palès— ponts. La imatge no és del tot atzarosa perquè suggereix, ja ho deia, que aquests llibres estan escrits des dels marges. Cal reconèixer el mèrit de totes les persones implicades, especialment de les dues compiladores, que des de fa anys i en l'àmbit acadèmic (però no només), aposten per fer més amples les vores, els límits, des d'on reinventen el món (sobretot el de l'acadèmia), amb els riscos que ser als marges comporta.

Els ponts són estructures construïdes per salvar un obstacle, tot passant-hi per damunt. És evident quin és l'obstacle que aquests volums gosen franquejar per superar l'oblit i una manera de mirar pobra i dicotòmica que in/visibilitza qualsevol diferència, i qualsevol diferència de la diferència. Un cop elevats els ponts, és el torn de convertir-nos com a lectors i lectores en transeünts/es per gaudir després del nou paisatge i les possibilitats que ens ofereix aquest estar de pas (de l'un a l'altre llibre, de l'una a l'altra riba). És l'oportunitat també de sumar-nos al debat amb què Noemí Acedo, Jèssica Faciabén i Aina Pérez tanquen *Accions i reinversions*, de situar-nos precisament en els punts suspensius amb què acaba una conversa que suggereix conversions i celebrar-ne, precisament, la suspensió.

MIREIA CALAFELL

D.O.I.: 10.1344/105.000002035

Universitat Autònoma de Barcelona

Cultures of the Erotic in Spain, 1898-1936

Maite Zubiaurre

Nashville, Vanderbilt University Press, 2012

A finales del XIX, España se sumió en una crisis cultural a raíz de la pérdida de las colonias en 1898 cuyo dolor cristalizó en una constelación de grandes obras literarias que han llevado a considerar el período como la Edad de Plata. Ese es el relato acerca del período que ha dominado la historiografía de la literatura española durante todo el siglo XX y que sigue en vigencia —pese a las revisiones— en la actualidad. Maite Zubiaurre propone en este volumen un contra-relato, o cuanto menos un relato alternativo a esta narrativa, centrándose en la “otra” producción literaria y cultural del período: la cultura popular, comercial, masiva, cuya presencia fantasmal (en palabras de Jo Labanyi) se contrapone a la alta cultura hipervisibilizada por el canon. Y es que si el tránsito entre siglos supuso todo eso que la historiografía tradicional nos ha contado, también se caracterizó por la eclosión de un mercado editorial masivo que se